ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

अध्यासरम्या च रामायणकथा

डॉ. अरविन्दमहापात्रः

सहाचार्यः, संस्कृतविभागः, प्रभातकुमारमहाविद्यालयः

काँथि, पूर्वमेदिनीपुरम्, पश्चिमबङ्गः, ७२१४०४

यद्याशङ्क्यते रामायणोक्ताः खरदूषणरावणशूर्पणखादयः किं नरखादकाः राक्षसा इति विकटजीवा आसन्? समाजस्य सर्वे एव मानवाः निर्द्वन्द्वेन उदात्तकण्ठेन उद्घोषयिष्यन्ति समर्थयिष्यन्ति च यत् आम्। युक्त्या वा विना युक्त्या ते कथयिष्यन्ति यत् रामायणोक्तराक्षसाः विकटजीवाः नरखादकाश्चासन्, नात्र सन्देहः। तदर्थञ्च केचन युक्तिरूपेण मृत्युञ्जयीकीर्त्तिधारि बङ्गप्रदेशस्य सर्वत्र समादृतं महाकविकृत्तिवासस्य रामायणम् उदाहरणरूपेम प्रस्तुवन्ति –

বিশপাটি দাঁত নিযে রাবণরাজ হাঁসে।
অশোক কিংশুক যেন ফুচে ভাদ্রমাসে।
(কৃত্তিবাসী রামাযণ)

(विशपाटि दाँत निये रावणराज हाँसे।

अशोक किंशुक येन फुटे भाद्रमासे॥)

(कृत्तिवासीरामायणम्)

न चात्र रामायणमतमननुसृतमिति वक्तुं शक्यते इति तेषां मतम्। यतः उत्तरकाण्डस्य अगस्त्यस्य रामचन्द्रं प्रति रावणजन्मवृत्तान्तमुद्धरन्तः वदन्ति यत् रामायणे अस्य समर्थनमपि प्राप्यते –

दशग्रीवं महाद्रंष्ट्रं नीलीञ्जनचयोपमम्।

ताम्रोष्ठं विंशतिभूजं महास्यं दीप्तमूर्ध्वजम्॥ (उत्तरकाण्डम्)

अतः अत्र समुदाहृतवचनद्वयेन प्रमाण्यते यद् राक्षसाः स्वभावधर्मेण एव राक्षसाः, विचित्रजीवा एव। तत्र रावण इति दशाननः दशमस्तकविशिष्ट आसीत्। तस्य भीषणदन्ता आसन्। विंशतिः हस्ताः आसन् तस्य। इत्यादिश्लोकोक्तवर्णनया विकलाङ्गकिम्भूतकिमाकारजीवविशेषः मनुष्य इति न चिन्तनीयम्। अत उपर्युक्तप्रश्नः दृढीभूतः।

तन्न। **दशग्रीवं विंशतिभूजमिति** रावणविषयक-आपातग्राह्यप्रमाणम् उत्तरकाण्डस्य श्लोकादेवोद्धृतादिति। उत्तरकाण्डं न वाल्मीकिप्रणीतमिति, उत्तरवर्त्तिकाले वाल्मीकिरामायणे तस्य प्रक्षिप्तत्वात्। उत्तरकाण्डशब्देन तत् स्वत आक्षिप्यते। उत्तरशब्दस्य अर्थः परवर्ती इति। संस्कृतरामायणस्य सम्यक्तया परिशीलनेन परिलक्ष्यते यत् लङ्काकाण्डानन्तरमेव समग्ररामायणपाठफलं फलश्रुतिश्च परिदृश्यते। ग्रन्थरचनारीत्यनुसारेण अयमेव ग्रन्थपरिसमाप्तेः सूचकः। अतः निःसन्देहेन निश्चीयते यत् वाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डं नासीदिति। अतः

वाल्मिकीयरामायणं न सप्तकाण्डविशिष्टम्, अपितु अयोध्याकाण्डतः लङ्काकाण्डान्तं पञ्चकाण्डैः परिसमाप्तमिदं महाकाव्यम्। अतः वाल्मीकीयरामायणस्योपाख्यानेन सह पद्मपुराणे प्रान्तीयभाषया विरचितरामायणादिषु च वर्णितलोकप्रियकल्पितोपाख्यानमनुपममपरूपं च भजते नात्र लेशमात्रसन्देहस्यावसरः।

अपि च सर्वे जानन्ति एव रावणः पौलस्त्यपौत्रः, विश्रवाऋषिपुत्रश्चासीत्। शौर्ये वीर्ये न केवलं स देवदैत्यजयी आसीत्, वेदज्ञश्च। तत्कृतवेदभाष्यस्योपदेशप्रार्थी स्वयं रामचन्द्रः आसीत्। अतः एतादृशपराक्रमशाली ऋषिपुत्रः मनुष्येतरजीवः भवेदिति प्रथमसन्देहः। वास्तवतः स पण्डितोऽपि भयङ्करप्रकृतिविशिष्ट आसीत्। तस्य विक्रमे दशदिक् प्रकम्पिता अभूत् इति हेतोः दशाननेति संज्ञया अभिहित आसीत् – यथा च सिंहः भयङ्करः इति हेतोः पञ्चवदनम्, पञ्चवक्त्रं, पञ्चास्यम् इति संज्ञान्तरैः अभिहितो भवति, न तु सिंहः पञ्चमस्तकविशिष्टः।

मूलरामायणस्य सुन्दरकाण्डे दृश्यते यत- श्रीरामस्य दूतरूपेण महात्मा हनुमान् रात्रौ रावणस्य शयनकक्षे प्रविश्य पश्यति –

काञ्चनाङ्गदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः।
विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भूजाविन्द्रध्वजोपमौ [1] ॥

अत्र **भूजौ इन्द्रध्वजोपमौ** शब्दौ द्विवचनान्तौ। रावणस्य यदि प्रकृतपक्षे विंशतिहस्ताः आसन् , तर्हि अत्र बहुवचनान्तप्रयोगः स्यादेव। अतः निद्रितावस्थायां रावणस्य अन्ये हस्ताः कुत्र आसन्? कदापि तस्य रावणस्य अन्ये हस्ताः नासन्, अतः स्वाभाविकभावेन हनुमान् तस्य रावणस्य हस्तौ एव दृष्टवान्। पुनश्च स हनुमान् दृष्टवान् –

तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात्।
शयानस्य विनिश्वासः पुरयन्निव तद्गृहम्॥[2]
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजिता।
मुकुटेनापवृत्तेन कुण्लोज्ज्वलिताननम्॥[3]

अत्र उपर्युक्तश्लोकद्वये **"महामुखात् तथा च आननम्,** इति पदद्वयम् एकचनान्तमेव। अतः प्रमाण्यते यत् राक्षसराजरावणस्य मस्तकम् अस्माकं मस्तकमिव आसीत् नतु संख्यातः दश। अपि चान्यत्र –

उद्वाहेयं भूजाभ्यान्त मेदिनीमस्वरे स्थितः।
आपियेयं समुद्रञ्च मृत्युं हन्यां रणे स्थित[4]॥

अत्र रावणः कथयति – पश्य सीते! मम हस्तद्वयेन गगनमार्गादिव पृथिवीम् उत्तोलयितुं शक्नोमि, समुद्रं पातुं शक्नोमि, समरे यमराजमपि हन्तुं शक्नोमि। अत्र भूजाभ्यामिति द्विवचनान्तं पदं विद्यते, न तु बहुवचनान्तम्। अत्र स्वबलविक्रमस्य आस्फालनसमये रावणः स्वयमेव स्वीकरोति। अतः यदि तस्य विंशतिहस्ताः आसन् तर्हि कदापि तेन न अस्वीक्रियेत एव। एवञ्च –

नेमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः।
न चापि रावणः काञ्चित् मूर्द्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह[5]॥

---

[1] सुन्दरकाण्ड-सर्ग.10. श्लोक-15।

[2] सुन्दरकाण्ड-10मसर्गः श्लोक 24।

[3] तत्रैव श्लोक 25।

[4] अरण्यकाण्ड 49 सर्गः।

[5] अरण्यकाण्ड- 55सर्गः 36 श्लोक।

अत्र मूर्द्ध्ना इति तृतीयैकवचनप्रयोगेण प्रमाण्यते यत् रावणस्य एक एव मस्तक आसीत्।

रामायणे प्राप्यते रावणस्य मृत्योरनन्तरं विभीषणः तस्य मृतदेहदर्शनेन विलपन् वदति –

निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भूजावङ्गदभूषितौ।
मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा॥ [6]

अत्र **निश्चेष्टौ भूजावङ्गदभूषितौ** इति द्विवचनान्तप्रयोगेण प्रमाणितं यत् – रावणस्य हस्तद्वयमेवासीत्, नतु विंशतिः हस्ताः। पुनश्च **मुकुटेनापवृत्तेन** इति पदात् एकग्रीवमिति प्रमाणितं न तु दशग्रीवमिति। अपि च रावणस्त्रियः रुरोदन्त्यः विलपन्त्यः वदन्ति-

बहुमानात् परिष्वज्य काचिद्देहं रुरोद ह।
चरणौ काचिदालम्ब्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च[7]**॥**
उत्क्षिप्य च भूजौ काचिद् भूमौ सुपरिवर्त्तते।
हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् [8]**॥**
काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षति।
स्नापयन्ती मुखं वाष्पेस्तुषारैरिव पङ्कजम् [9]॥

रावणस्य स्त्रीणाम् अस्यां वर्णनायां चरणौ- वदनं – शिरः-शब्दादयः प्राप्यन्ते। अन्ते रामायणे प्रधानमहिषीमन्दोदरीमुखेन कविना रावणस्य मुखाकृतिः वर्ण्यते –

कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः।
किरीटकुटज्वलितं ताम्रास्यां दीप्तकुण्डलम्[10]**॥**
मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत् पानभूमिषु।
विविधस्रग्धरं चारुवल्कुस्मितकथं शुभम्[11]**॥**
तदोवाद्य तवेवं हि वक्त्रं न भाजते प्रभो।
रामशायकनिर्भिन्नं वक्त्रं रुधिरविस्रवैः[12]॥

अत्र एव सहाकविवाल्मीकिः आस्यं, वक्त्रम् इत्यादि-एकवचनान्तपदप्रयोगेण स्पष्टतया प्रतिपादितं यत् रावणस्य मुखं एकमासीदिति।

अतः अत्र एव विचार्यविषयः यत्- कृत्तिवासतुलसीदासपुराणादिवर्णितमतानुसारं रावणस्यावयववर्णनं समुचितम् अथवा महाकविवाल्मीकिना स्वत एव प्रमाणितमिति।

पद्मपुराणनाम्ना जैनानाम् एकः ग्रन्थः प्राप्यते। द्विसहस्रवर्षात् प्राक् विमलाचार्येण प्राकृतभाषायां विरचितः। सप्तमशतके रविसेनाचार्येण संस्कृतभाषायाम् अनुवादितः। तत्र रामायणस्य आख्यानं प्राप्यते। जैनमते पद्म इति रामस्य नामान्तरमेव। न च तत्र रावणकुम्भकर्णादिराक्षसाः किम्भूतकिमाकारनरखादकरूपेण चित्रिताः। राक्षस इति पूर्वपुरुषनामानुसारेण गोष्ठ्या संज्ञा। जैनपद्मपुराणानुसारेण राक्षसाः न हिंस्राः, अपि च ते दयावन्तः आसन्[13]। पुनश्च विशाखादत्तस्य **मुद्राराक्षसे** प्राप्यते महाराजनन्दस्य मन्त्रिणः नाम राक्षस इति।

Journal of The Bihar and Orissa Research Society इत्यतः प्रकाशितः **History of India from 150 A.D. to 350 A. D.** नामके एकस्मिन् प्रबन्धे

---

[6] लङ्काकाण्ड -3 – 111 सर्गः।
[7] लङ्काकाण्डम्- 112सर्गः 8।
[8] लङ्काकाण्डम्- 112सर्गः 9 ।
[9] लङ्काकाण्डम्- 112सर्गः 10।
[10] लङ्काकाण्ड 113 सर्गे श्लोक – 35।
[11] लङ्काकाण्ड 113 सर्गे श्लोक – 36।
[12] लङ्काकाण्ड 113 सर्गे श्लोक – 37।
[13] जैनपद्मपुराणम् –संस्कृतानुवाद-5.375 श्लोक।

प्रसिद्धैतिहासिकेन काशीप्रसादजयसओयाल-महाभागेन प्रमाणितं यत् कुशाणसाम्राज्यस्य पतनान्तरं गुप्तसाम्राज्यस्य स्थापनात् प्राक् नागेति नाम्ना सुसभ्यजातिः आसीत्। (Inscriptions) मुद्राप्रशस्तिपाठादुद्धृत्य तेन प्रदर्शितं यत् इतिहासप्रसिद्धविदिशानगर्यां भारशिवनाग-भवनाग-नवनाग-वीरसेननाग-हयनाग-त्रयनाग-वर्हिनाग-चर्यनागादिप्रसिद्ध-राजानः राजत्वं कृतवन्तः। अस्मिन् विषये ऐतिहासिकः **Fleet** तस्य Corpus **Inscription Indicarum** नामकप्रामाण्यग्रन्थस्य तृतीयखण्डे (vol iii) सम्यक्तया पर्यालोचितम्। अतः नामानन्तरं नागाद्युपाधिविद्यमानेन न नागादयः सरीसृपजातीयविषधरप्राणिनः।

अत्र तथ्यं तावत् सुसभ्यद्राविडजातिः tolemestic आसीत्। राक्षसवानरनागाः तावत् द्राविडजातिशाखा आसन्। ऋग्वेदपाठात् ज्ञायते –द्राविडानां शाखाद्वयमासीत्-1.अज, 2.सिग्रा इति। वाल्मीकिरामायणे प्राप्यते – परदाराभिगमने अभिलाषः, परधने लिप्सा, वेदाभ्यासः, शङ्करभक्तिश्च राक्षसस्य प्रधानधर्मः। तत्र रामायणे –

परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपाः।
स्वाध्यायः त्र्यम्बके भक्तिर्धर्मोऽयं राक्षसाः स्मृताः॥

अपि च -

दृष्ट्वा तु विकलान् व्यङ्गानाथान् रोगिणस्तथा।
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः॥

पुनश्च वानरजातिः यदि मनुष्यतः पृथक् स्यात् तर्हि अशोककानने सीतां प्रति तस्याः कुलविषये हनुमता एवं कथं पृच्छेदिति –

सुराणामसुराणाञ्च नागगन्दर्वराक्षसाम्।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च का त्वं भवसि शोभने[14]॥

तर्हि किं सनातनहिन्दुधर्मोक्ता सीता किं सुरासुरयक्षादिजातिसम्भवा स्यात्? अत्र यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिः भवति **यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः, तथैव रक्षन्त्यस्मादिति रक्षः**। अतः उपर्युक्त-नागादीनां सर्वेषामेव मानवावयवेन सह सादृश्यमासीत्, न वैषम्यम् । वाल्मीकिरामायणे हनुमतः लाङ्गुलवर्णनं दृश्यते यत्, तत्तु समुद्रलङ्घनसमये समायोजनमेव। **समाविध्य च लाङ्गुलं हर्षात् बलमुपेयिवान्**। अतः महाज्ञानी हनुमान् समुद्रलङ्घनाय वैज्ञानिकपद्धत्या गरुडस्य पक्षद्वयमिव स्वस्य लाङ्गूलयोजनं कृतवान्, न तु जन्मनः तस्य लाङ्गूलम् आसीत्। तस्य तल्लाङ्गूलं वायुचालितयन्त्रविशेषः इति युक्तिसङ्गत एव। यतः रामायणे –

तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम्।
पक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गच्छति॥

अस्यार्थः यत् सागरलङ्घनकारिप्लवमानहनुमतः पक्षान्तरगतवायुः मेघ इव गर्जति। अतः तस्य युज्यमानं लाङ्गूलम् इति यत्, तत्तु व्योमयानमिव (Aeroplane) वायुचालितयन्त्रविशेष इति युक्तियुक्तः। तस्मात् कृत्रिमलाङ्गूलत्वादेव तल्लाङ्गूलेन लङ्कादहनं सम्भवम्।

इन्द्रपुत्रो बाली, सूर्यपुत्रसुग्रीवः, पवनपुत्रहनुमान् चेत्यादयः यदि वन्याः स्युः तर्हि

[14] रामा. सुन्दरकाण्ड-तृताय 5म श्लोक।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

एते इन्द्रादयः देवाः किं वानरीरूपजायाभिः सह सहवासं कृतवन्तः? पुनश्च विश्वकर्मापुत्रो नलः समुद्रे सेतुनिर्माणे यस्याः पूर्त्तविद्यायाः प्रमाणं स्थापितवान्, स किं वन्यवानरः भवितुम् अर्हेत्? अद्यतनचिकित्साविज्ञानस्य उन्नतिः परिलक्ष्यते, परन्तु मृतमानवस्य संजीवनं श्रेष्ठवैज्ञानिका अपि आविष्कर्त्तुं न सक्ताः। सुषेणस्तु मृतसंजीवनीविद्यया तत् कृतवान्। अतः चिकित्साशास्त्रविशारदः सुषेणः वन्यवानरः स्यादित्यत्र कः विश्वासः?[15]

तदा वन्यवानरा अपि आसन्निति रामायणेन प्रमाण्यते। औषधिसंग्रहसमये समुद्रलङ्घनार्थं हनुमता त्रिकुटतः लम्फनेन तत्पर्वतस्था वृक्षाः भग्नाः जाताः, प्रस्तराः सकलाः विकीर्णाः संजाताः, विघुर्णितपर्वतस्थवानराः तत्र स्थातुमशक्ताः-

तस्मिन् सम्पीड्यमाने तु भग्नद्रूमशिलातले।
न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे॥
स वृक्षखण्डांस्तरसा जहार।
शैलान् शिला प्राकृतवानरांश्च[16]॥

वाल्मीकिरामायणे तेषां विद्या-ज्ञान-शिल्पकला-अलङ्कारप्रसाधनादि दृष्ट्वापि कथं वा ज्ञानिगुणिशास्त्रविशारदाः ते वन्यवानरा इति स्वीकुर्वन्त्यत्यत्र महान्खेदः। सुग्रीवबालीप्रभृतीनां विलासव्यसनसमृद्धि-ऐश्वर्य-अभिजातादीनां परिचयः प्राप्यते –

वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम्।
स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृत्ताः।
ददर्श सुमहद् गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत्[17]॥

अन्ते कथयामः तेषां शवसत्कारप्रेतकार्यशिक्षासंस्कृतिस्थापत्य-भास्कर्यादिसकलान् दृष्ट्वा सूक्ष्मतया विचारेण ज्ञायते यत् ते न सलाङ्गुलवन्यवानरा इति। सम्यग्विचारेण समापतति यत् यदि ते वन्यवानरा स्युः, तर्हि क्रमविवर्त्तनानुसारेण (Theory of Evolution) अद्यतनवानरश्रेणीमध्ये तत्सकलं प्राप्येत एव। महाभारते च एते न वानरा इति विषये युक्तिः प्राप्यते –

राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा।
यक्षाश्च मनुज व्याघ्र! पुत्रास्तस्य च धीमतः[18]॥

अर्थात् हे मनुजव्याघ, महाराजजनमेजय! राक्षसवानर-किन्नर-यक्षसकलमहाज्ञानिपुलस्त्य-पुत्र! पुलस्त्य-ऋषिपुत्र वानरः न वानरमुखः वन्यजन्तुः अपि च मनुष्याकृतिः स्यात्। यच्च मुर्खस्याप्ययं बोधः स्यात् इति शम् ॥

ଓଃଚଃଓଃ

[15] लङ्काकाण्ड -74 39।

[16] लङ्काकाण्ड – 74 – 46।

[17] किष्किन्दाकाण्ड – 33- 19।

[18] महा. भा.- आदिपर्व- सप्तमाध्यायः-66।